

ԼԵՎՈՆ ԲԱՏԻԿՑԱՆ

(Բանասիրական գիտությունների թեկնածու)

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԸ՝ ՊԱՐԱԿԱՆՈՆ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ*

Էմինը հաստատում է, որ Ներսես Լամբրոնացիին գրել է «Հովհաննու աղօթքի» մեկնությունը միայն, ոմն Ստեփանոսի խնդրանքով, որին մեկնիչը «հայր ճըշմարտաւեր և իմաստաւեր» է անվանում և նրա խնդրանքը կատարում է «հնազանդութեամբ ու որդիական հպատակութեամբ»։ Գիտնականի համար պարզ չի դառնում Ստեփանոսի ով լինելը և ենթադրում է, թե դա այն Ստեփանոսը պետք է լի՛մի, որին, ևս ոմն Բ թագավորին գրած թղթում, Լամբրոնացին անվանում է իր ուսուցիչը։ Էմինը ճիշտ է կոսմում, այդ «ոմն Ստեփանոսը», իրոք, իր ժամանակի բանասեր-գիտնական Ստեփան վարդապետ Հակոբեցին (Մանուկ) է, որը Ներսես Օճորհալի, Գրիգոր Տղա և Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսների օրոք եղել է Հոռովկայի կաթողիկոսարանին կից քարձրագույն դպրոցի ուսուցիչներից մեկը, որի մասին և ակնարկում է Հ. Ղ. Ալիշանը։

«Աղօթքը» ունի «էր ընդ եղբայրսն» վերնագիրը, իսկ Լամբրոնացու մեկնությունը կոչվում է «Տեսությունը քննութեամբ Աղօթքի սուրբ աւետարանչին Յովհաննու ի խնդրոյ Ստեփանոսի վարդապետի Յակոբացոյ, ի Ներսէս աշակերտէ իւր և հոգևոր որդեկէ»։ Լամբրոնացին իր մեկնությունը սկսում է անվավերականի քովանդակությամբ վերլուծությամբ։ Հովհաննես ավետարանիչը կոճքի երևիս է լինում, երբ մոր հետ գալիս է իր պապի տուն, ուր դաստիարակվում էր նաև Քրիստոսը։ Ըստ անվավեր գրվածքի, Հովհաննեսը Հայր Հովսեփի աշակերտն է լինում։ Հիսուսը, այդ ընտանիքում սիրել է Հովհաննեսին և

կապվել է նրա հետ մեծ սիրով։ Այդ պատճառով ամենքը նրան մեծարել են «վարդապետի սիրելի», «ուսուցչի զավակ» արտահայտություններով։ Հովհաննեսը առաջին աշակերտներից մեկն է լինում, որ իր կյանքն ու գործունեությունը ընդմիշտ կապում է Քրիստոսի վարդապետության հետ։

Քրիստոսը խաչի վրա, Հովհաննեսին է հանձնարարում ծառայել և խնամել Աստվածամորը։ Այդ հանձնարարությունը Հովհաննեսը տանում է սիրով, մինչև Աստվածածնի վերափոխումը։ Դրանից հետո նա գալիս է Եղեւնիա։ Դոմինտիանոս կայսրը նրան արտաքսում է Պաթմոս։ Կայսեր մահից հետո, մոտ հարյուր տարեկան հասակում, վերադառնալով Եղևնիա, Աստված հարմար է գտնում երկինք տանել նրան։ Համբաւոմման պահին Հովհաննես երանելին իր վերջին աղօթքն է ասում։

Նոր կտակարանում եղած «Ս. Հովհան ավետարանչի կենսագրությունը» շատ փաստերով տարբերվում է Լամբրոնացու պատմածից։ Այստեղ իրոք Հովհաննեսը Հակոբի փոքր եղբայրն է. մայրը՝ Սողոմեն, Հիսուսի ուսմունքի հետևող առաջին կանանցից մեկն է և ոչ Հովսեփի աղջիկը։ Հովհաննեսի հայրը՝ Ջեքթեոսը՝ Գալիլեայի լճի ձկնորսներից է։ Քրիստոսը Հովհաննեսին և Հակոբին տեսնում է Ըավակի Ֆեչ ընտանած՝ ուղկանները կարկատելիս. և կանչում է նրանց իր մոտ՝ առաքելության։ Նրանք Պետրոսի հետ միասին վալելում են Փրկչի վստահությունը և աշխատելու ու մասնակից դառնում նրա փառավորությանը՝ Թաքոր լեռան վրա, հոգևարքին՝ Գլխսմանիի պարտեզի մեջ։

Վերլուծելով «Հանգիստ Յովհաննու» Լամբրոնացին նկատում է, որ այն մեզ ամբողջությամբ չի հա-

* Ծարումովված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի № Է-ից։

սկզբնական շրջանի սկիզբը և չուրի շարադրանքի այն ձևերը, ինչը հատուկ է նույնատիպ գրվածքներին: Տարածքի նպակույթը նաև զարմանում է, որ այդ ավանդության մասին ոչ մի տեղեկություն չկա «Գործք Առաքելոց»-ում և տարակուսահարում է նրա դերում է, թե առաքյալների ժամանակներում անուշադրությանն են մատնվել Հովհաննու հանգստից առաջ եղած դեպքերը:

Լամբրոնացին կարծում է, թե այս գրվածքը ստեղծվել է առաջին դարի վերջին տարիներին՝ Հովհանն ավետարանի յոթ աշակերտներից մեկի՝ Պրոքորոսի ձեռքով:

Էմիլը Լամբրոնացու այս պնդումը ևս չի քննադատում, որովհետև նրա կարծիքով «Հանգիստը» իր ընդհանուր բնույթով և պատմության մանրամասնություններով պատկանում է պարականոն գրվածքների շարքին և կրում է դրանց բոլոր հատկանիշները, ուստի «Գործք Առաքելոց»-ում տեղ գտնել չէր կարող: Այն հանգամանքը, որ նրա հեղինակը Պրոքորոսն է, Էմիլը նույնպես ժխտում է, որովհետև, պնդում է նա, գրվածքում իբրև հեղինակ հիշվում է Բիրոզի անունը:

«Հանգիստ Յովհաննու» ավանդության հնությունը և նրա թարգմանությունը հայոց գրերի գյուտից անմիջապես հետո, կասկած չի հարուցում: Սակայն պետք է նկատել նաև, որ այս անվավերականը իբրև գեղեցիկ ստեղծագործություն, տեղից-տեղ անցնելով՝ հարցադրել է տարբեր պատմություններով և տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր գրչագրեր²⁰:

«Հանգիստ Յովհաննու» տպագրված է նաև «Թանգարան Հայկական»-ում, Մխիթարյանները օգտագործել են Բիրտանական թանգարանի թիվ 19728 գրչագրի լուսանկարը, որ տրամադրել է հայտնի հայագետ Կոնիքերը: Այդ գրչագիրը պատկանում է 14-րդ դարի սկզբներին, որի հիշատակարանում գրված է. «Գրեցա գիրքս այս որ կոչի Պրոխատ, որ ունի առ ինք հառաքելազ զամենայն թան և զգործս Յովհաննու ավետարանի եղբար Տևառն՝ ի սուրբ ուխտս Միհրի, ընդ հովանա Տիրամար սուրբ Աստուածածնի և այլ սրբոց, մատ յանտիկի դղեակս Պապառան: Արդ տաքսա Կոստանդին քահանայ յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց և ամենայն զարմից իւրոց: Արդ աղաչեմ զամենեւին և առ ոտս ձեր անկանիմ. Գրեցա ի թուին Եօթն հարիւրերորդի յիսներորդի վեցերորդի» (1807)²¹:

Այստեղից պարզվում է, որ Հովհաննու «Աղօթքը» թարգմանելու Լամբրոնացին ձեռքի տակ ունեցել է Պրոքորոսին վերագրվող գրչագիր տարբերակներից մեկը, իսկ Լոնդոնի ձեռագրերում պահպանվածը նրա ընդօրինակությունը կարող է լինել:

Հովհանն ավետարանչին վերաբերող պատմությունները սրանով չեն վերջանում: Էմիլը թարգմանել է հարակից երեք անվավերականներ ևս, որոնք նվիրված են նրա առաքելական գործունեությանը՝ Պաթ-

մոս կղզում, Եղեւսացում, անապատներում և քաղաքներում: Այդ անվավերականները հետևյալներն են. «Յաղագս կինոպասևս և չարարուստ կախարհութեանց նորա զոր արար առաջի Յովհաննու», «Յաղագս ավետարանին թէ որպէս պատմեցաւ ի Յովհաննէ կամ թէ յորում տեղուոց ընկալան» և «Տեսիլք Յովհաննու»:

Ընդհանուր անվավերականների թվին է պատկանում «Պատմութիւն Յովսէփայ և կնոջ նորին Ասանթի» ավանդապատումը նույնպես, որը հայ գրականությունը պահպանել է անարատությամբ:

Այս անվավերականի ուսուերին թարգմանությունը, որ կատարվել է 1876—77 թթ. Էմիլի ձեռքով, առաջին անգամ հրատարակվել է նրա մահից հետո 1897 թ. Մոսկվայում լույս տեսած «Переводы и статьи Н. О. Эммиа» ժողովածուում:

Գիտնականը այն թարգմանել է Լազարյան ճեմարանին պատկանող № 151 գրչագրից:

Թարգմանությունը առաջաքան ու ծանոթագրություններ չունի, ինչպես մյուսները: Այնլի, այն անգամ ավարտված չէ: Ժողովածուի հրատարակչախմբի Գր. Խալաթյանը ինքն է թարգմանել ու լրացրել անվավերականի վերջին երկու էջերը, որոնք տպագրված են առանձին տառատեսակներով ու փակագծերի մեջ: Հրատարակչի կարող էր չշարունակել, իհարկե, գիտնականի կիսատ թողածը, կամ, լավագույն դեպքում, հրատարակել նույնությամբ: Բայց, ինչպես գրում է Խալաթյանը, «...նկատի ունենալով հուշարձանի կարևորությունը, մենք մեզ թույլ ենք տալիս լրացնելու այդ անճշման բացը՝ ուստի թարգմանությունը առաջադրելով պակասադ մասերը, հիմք ունենալով 1896 թ. վեներտիկում հրատարակված «Թանգարան հայկական հին ու նոր դպրութեանց» ժողովածուն, որի մեջ տեղադրված է նաև մեզ հետաքրքրող անվավերականը»²²:

«Պատմութիւն Յովսէփայ և կնոջ նորին Ասանթի» պարականոնը արևելյան ժողովուրդների կողմից ստեղծված շատ գեղեցիկ ստեղծագործություն է, որի հունարեն բնագիրը Սպերանսկու վկայությամբ մինչև վերջին ժամանակները հայտնի չի եղել: Գոյություն է ունեցել նրա լատիներեն ոչ լրիվ թարգմանությունը: Հունարեն բնագիրը թեև գտնվել է տասնյակներորդ դարի վերջերին, բայց այդ ևս թերի և անկատար է եղել: Գիտնականների ջանքերը՝ վերականգնելու անվավեր գրվածքի լրիվ խմբագրությունը, երկար ժամանակ չի հաջողվել: Նրանք ստիպված են եղել դիմելու պալոնական թարգմանությանը, որը մինչև հայերեն թարգմանության հրատարակվելը միակն ու ամբողջական է եղել: Սպերանսկին գտնում է, որ հայկական օրինակը քառ առ քառ համապատասխանում է հունարեն բնագրի գտնված գլուխներին և իր ամբողջությամբ համընկնում է պալոնական թարգմանությանը: Սպերանսկու պնդմամբ հայկական տարբերակը պետք է նկատել երկրորդ կատարյալ խմբագրություն, որը կարող է լիովին փոխարինել հունական բնագրին:

²⁰ Տե՛ս Թանգարան Հայկական, Գիրք 3, 1904, վեներտիկ, էջ 192:

²¹ Թանգարան Հայկական, էջ 192:

²² Переводы и статьи Н. О. Э. էջ 79:

տուսին թագավորում են Ասանյան ու Հովսեփ Գևորգյանը: Այնուհետև Հովսեփը թագը հանձնում է Փարսլոյնի կրտսեր որդուն, որը հոր ժառանգ ժամանակ դեռ մորածին էր, և ինքը մնում է Եգիպտոսի արքայաճայր, մինչև իր կյանքի վերջը:

Այս է «Պատմություն Յովսեփի և կնոջ նորին Ասանյանի» անվանականի համառոտ բովանդակությունը: Լմինք, անշուշտ, նկատի ունենալու այս հուշարձանի գրական-գեղարվեստական արժեքը՝ որպես արևելյան ժողովուրդների մտածողության մե, և այն թարգմանել է ռուսերենի, որպես ծանոթացումը հին Եգիպտոսի աշխարհագրությանն ու բնությանը, փարավոնների ժամանակներից եկող հիշատակներից ու կենցաղային այնպիսի մանրամասներին, որոնք նպաստում են արևելյան ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրությանը:

Իր բնույթով, մտահղացումներով և շոշափած հարցերով միանգամայն հետաքրքիր ստեղծագործություն է նաև «Պատմություն երանելույն Ջովսիմոսի յորժամ զմտա առէր լերկիրն երանելեաց» պարսկաճան գրվածքը:

Առաջին անգամ ռուսերեն թարգմանությունը տպագրված է Լմինի ձեռագրերից՝ նրա «Переводам и статьям» ժողովածուում: Առաջարան և ծանոթագրություններ չունի: Գր. խալաթյանցի վկայությամբ՝ գիտնականին քննադիր է ծառայել Լազարյան ճեմարանում պախպանված 17-րդ դարի մի գրչագիր:

Այս անվանականը պատկանում է «ուխտագնացությունների» կամ «ուղևորությունների» շարքին: Այդպես է նշվում է անվանականների ցուցակներում՝ «Ջովսիմոսի ուղևորությունը Բրահմանների մոտ» («Хождение Зосимы к брахманом»): Սա մի փոքրիկ դրվագ է «երանելեաց երկրի» մասին միջնադարում ստեղծված պատմությունների մեջ: Այն ժամանակ այս ավանդապատումը եղել է հույժ տարածված, երբ միջնադարյան մտածողները կամենում էին պարզել հետաքրքրական մի հարց—ինչպե՞ս հասկանալ երկրային դրախտը՝ իրական ու մարմնավոր, թե՛ հոգևոր ու երևակայական: Պարզ առած՝ դրված էր երկրի վրա «Եդիսական դրախտի» գոյության և չգոյության խնդիրը:

Քրիստոնեական գրականության մեջ ևս ստեղծվեցին այդօրինակ գրվածքներ, ինչպես Մակարի և Ջովսիմոսի պատմություններն են, որոնք Աստծու գիտությանը ուխտագնացություն են կատարում դեպի «երանելիների» երկիրը, ուր տիրում է Աստծու շունչը, արդարությունն ու ամենությունը, քրիստոնեական հավատարմությունը:

Լմինք թարգմանել է նաև հայկական «Վարք սրբոյն Թադեոսի և Բարդուղիմեոսի առաքելոց Հայաստանի» պարսկաճանները և հրատարակել է դարձյալ «Православного обозрения» ամսագրում, 1877 թ. հունիս-հուլիս ամսվա գրքերի հավելվածներում: Այս թարգմանությունը նույնպես ունի առաջարան ու ծանոթագրություններ: Առաջարանում գիտնականը բացատրում է անվանականների կարևորությունը գիտության ու բանասիրության մեջ, ցույց է տալիս

նրանց ստեղծման պատմությունը և պատմական նշանակությունը:

Ըստ այդ առաջարանի, Լմինից երեք հանգամանքներ են մղել թարգմանելու այս անվանականները՝ պատմական այն փաստերը, որ ընկած են նրանց հիմքում, պարսկաճան գրվածքներին հատուկ այն երանգները, որոնք դրսևորում են քրիստոնեության առաջին շրջանի մարդու կենդանի երևակայությունը և երրորդ, որ դրանք պատկանում են՝ հազվագյուտ հնություն ունեցող հուշարձանների շարքին:

«Թադեոս առաքյալի մասին,—գրում է Լմինք,— արևմուտքում շատ քիչ գիտեն: Իսկ այն, ինչ գիտեն, ապա դա սահմանափակվում է Եվսեբիոսի հաղորդած համառոտ տեղեկություններով»:

Միայնության հայր Մկրտիչ Ավգերյանը պնդում է, որ Թադեոս առաքյալի վարքը կա նաև ասորերեն լեզվով²⁴: Սակայն դա կապ չունի հայերեն վկայության հետ, որովհետև ասորերեն լեզվով պահպանված օրինակում նկարագրվում է Թադեոսի գործունեությունը միայն Ասորիքում: Մինչդեռ հայերեն անվանականում առաքյալը ներկայացվում է Հայաստանում, հայերի միջավայրում: Այստեղ նրա գործունեությունը սկսվում է Եդեսիա՝ հայոց թագավոր Արգաթի մոտ գալով և վերջանում է մահատաղության պատմությամբ:

Հայ գիտնականների շրջանում Լմինից առաջ իշխում էր այն կարծիքը, թե Թադեոս առաքյալի պատմությունը գրվել է մեր թվագրության 1-ին դարի 50-ական թվականներին, ասորերեն գրերով: Այն, ենթադրում էին շատերը, գրված պետք է լինի նրա աշակերտներից մեկի ձեռքով, առաքյալի մահից անմիջապես հետո:

Լմինք ոչ պնդում և ոչ էլ ժխտում է գրության այդ ժամանակը, նա համոզված է, որ այն ստեղծված է մինչև Գր. Լուսավորչի ծնունդը՝ 2-րդ կամ 3-րդ դարերում, այսինքն՝ մինչև 257 թվը: Այս հարցում մա հենվում է Մ. Խորենացու «Պատմության» վրա, ուր պատմաբանը հիշում է «սքանչելի ծերի»²⁵ գրույցներից նաև հետևյալը. «...Արդ 'ի քնակելն Ամակայ 'ի դաշտին Արտագու, պատահե՛ սորա տեղի օթարանին մօտ առ դիրս սրբոյ Առաքելոյն, որպէս թէ 'ի ներքազոյն սրկապանի խորանին (իմա՝ Թադեոս առաքյալի —Լ. Բ.) և անդ ասեմ զղոթիմ մօր սրբոյ և մեծի Լուսաւորչին: Վասն որոյ և զնորին Առաքելոյ շնորհն ընկալեալ, որ առ հանգստարանաւ նորին զինելութիւնն էառ, զնորին ելից զհոգևոր մշակութեանն պակասութիւնն»²⁶:

²⁴ Լ. Մ. Ավգերյան, Լիակատար վարք և վկայարանությունը սրբոց որ կան ի հին Տօնացոյցի եկեղեցոյ Հայաստանեաց, Վիեննայի, 1810, էջ 240:

²⁵ «Ո՛ւմ նկատի ունի պատմաբանը «սքանչելի ծեր» անելով՝ հայտնի չէ. կարծում են, թե նկատի ունի Սահակ Պարթև կաթողիկոսին, իր ուսուցչին»,—գրում է Ստ. Մալխասյանը, Հայոց պատմության իր թարգմանության 144-րդ ծանոթագրության մեջ:

²⁶ Մատենագրությունը Մովսեսի Խորենացու, Վիեննայի, 1843, էջ 155:

Այս նշանակում է, ենթադրում է Էմինը, որ այս պարսկամանը գոյություն է ունեցել մինչև Գրիգոր Լուսավորչի ծնունդը:

Էմինը համարվում է մահ այն կարծիքին, որ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների պատմությունները առաջին անգամ գրի են առնված ասորերեն լեզվով: Բայց որ այն գրվել է առաքյալի աշակերտներից մեկի ձեռքով, հավատ չի ներշնչում գիտնականին: Այս պատմությունը նրա կարծիքով, հայերեն է թարգմանվել 5-րդ դարի առաջին կեսերին՝ մարտիկան տառերի գյուտից հետո, ասորի Ծմուկի ձեռքով:

Այդ ենթադրությանը հիմք են տալիս վարքագրության վերջում գետնի վրա տողերը, որ մեջ է ընկնում Էմինը. «Я епископ Самуел недостойный раб Христов, перевел это сказание о мученической кончине св. апостола Фаддея и св. девы Сандукта и подорил его всеи Арменнии». («Ես, անարժան ծառա Քրիստոսի Սամուել եպիսկոպոս, թարգմանեցի այս պատմությունը և Թադեոս առաքյալի և ս. Սանդուխտ կույսի մահատաղության և ընծայեցի ամբողջ Հայաստանին»): Էմինի կարծիքով այս տողերում հիշված Սամուել եպիսկոպոսը Ծմուկ ասորին է, որը հայոց կաթողիկոսական գահը հափշտակեց 432—439 թթ.:

Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» 2-րդ գրքի 84-րդ գլխում Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների վկայաբանությունները օգտագործում է իբրև աղբյուր և ավելացնում. «...Գտանք որ ինչ առ սոցա ժամանակա՝ (խոսքը Արգար թագավորի Անանուն որդու և նրա քեռորդի Սանատրուկի մասին է—Լ. Բ.) յառաջագոյն գրեալ յայլոց, զգալուստ Առաքելոյն ՚ի Հայս, և հաւատալ Սանատրուկոյ, և թողոյ զհաւատն լերկիդէ Ըսիսարարացն Հայոց, և կատարումն Առաքելոյն և որք ընդ նմա՝ ՚ի գաւառին Ծաւարշան՝ որ այժմ կոչի Արտագ...»: Հետո էլ՝ Բարդուղիմեոս առաքյալի մասին. «Բայց վիճակեցաւ

Հայոց և Բարդուղիմեոս Առաքեալ, որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրեւանոս քաղաքի»²⁷:

Ահա փաստեր, որոնք հիմք են դառնում Էմինին ասելու, թե այս վարքագրությունները ստեղծվել են Մարտիկ Մաշտոցից առաջ և ունեն խոր հնություն: Սակայն Խորենացու հիշատակությունները մեզ հասած վարքի խմբագրության մեջ չկան: Էմինը այս մեկնաբանում է նրանով, որ մեր ձեռքը հասած օրինակը պակասավոր է կամ թերի, իսկ Խորենացու ունեցածը զուցե կատարյալ ու ամբողջական է եղել:

Մանուկ Արեղյանը Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը համարում է զուտ հայկական²⁸, ինչպես Էմինը: Սակայն, ինչպես այս վարքագրությանը գրադվող բոլոր գիտնականները, այնպես էլ Էմինը, չեն քաջատրել այն պատճառները, որոնք առիթ են դարձել նմանօրինակ գրական երկերի ստեղծմանը: Այդ մասին շատ համոզիչ ձևով խոսում է Արեղյանը: Նա ցույց է տալիս, որ 5-րդ դարից էլ առաջ շակվում են պատրիարքական աթոռների գերադասության, նրանց հնության կամ ծագման վերաբերյալ փառասիրական վեճերը²⁹: Ինչպես բոլոր քրիստոնյա ազգերի, այնպես էլ հայ եկեղեցու հայրերի և հայ վկայաբանությունների նդրապատկան է եղել լուկ հայոց եկեղեցու սկզբնավորության հնացումը, կապելով այս կամ այն առաքյալի անվան հետ: Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների պատմության ստեղծումը հետապնդում է հայոց եկեղեցու սկզբնավորությունը հասցնել մինչև առաջին դար և կապել առաքյալների ժամանակների հետ, Գրիգոր Լուսավորչից առաջ, ինչպես հաստատում են պատմական աղբյուրները:

²⁷ Մատենագրությունը Մովսեսի Խորենացու, Վեներիկ, 1848, էջ 111—12:

²⁸ Մ. Արեղյան, Երևան, հուն. 2, Երևան, 1968, էջ 371—75:

²⁹ Նույն տեղը:

